

3. Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової й промислово-кредитової кооперації "Сільський господар". – X., 1924.
4. Кооперація на Україні в 1925 – 1926 рр. // *Статистика України*. – № 148. – X., 1929.
5. Шліхтер А. *Партія і селянство* // *Більшовик України*. – 1927. – № 12 – 13.
6. *Комуніст*. – 1927. – 23 серпня.
7. Кондратьев Н.Д. *Экспорт сельскохозяйственных товаров СССР (итоги и условия развития)*. // *Пути сельского хозяйства*. – 1927. – № 10.
8. Голденберг І. *Зовнішня торгівля України* // *Більшовик України*. – 1928. – № 17.
9. *Більшовик України*. – 1928. – № 17.
10. *Українське скотарство*. – 1926 р. – № 10.
11. Йоффе А. *Беконна справа на Україні та заходи в справі підготування беконної сировини* // *Українське скотарство*. – 1929. – № 5.
12. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 272.
13. Гляшенко М. *Спільні моменти в роботі зоотехнічного та ветперсоналу в охороні свинарства* // *Українське скотарство*. – 1929. – № 3.
14. Йоффе А. *Беконна справа на Україні й заходи в справі підготування сировинної бази для беконних фабрик* // *Українське скотарство*. – 1929. – № 6.
15. *Радянське село*. – 1927. – 28 липня.
16. *Хроніка* // *Полтавський селянин*. – 1927. – № 6.
17. Редін М. *Паростки соціалізму на селі* // *Більшовик України*. – 1928. – № 2.
18. Гуревич Г. *Експорт нехлібної с/г продукції України* // *Український агроном*. – 1927. – № 5 – 6.
19. *Перспективи експортної роботи потребителської кооперації* // *Кооперативне будівництво*. – 1928. – № 7.
20. Сідельник В. *Волинське масло за кордоном* // *Радянський селянин*. – 1927. – № 17 – 18.
21. *Коопероване село*. – 1927. – № 20.
22. *Азов. Експорт укр. масла* // *Українське скотарство*. – 1928. – № 3.

І.А.Фареній

ПОЧАТОК КРЕДИТНО-КООПЕРАТИВНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Однією з маловідомих сторінок історії вітчизняної кооперації є процес зародження її кредитної галузі, який припадає на другу половину XIX ст. Вказана тема знаходила відображення в ряді наукових праць [1 – 7], однак висвітлення в літературі започаткування кредитно-кооперативної роботи має фрагментарний характер. Воно здійснюється в контексті розвитку кооперативного руху в цілому або відображується в регіональних аспектах або ж як компонент кооперативного життя значно ширших хронологічних періодів. У результаті загальна картина становища кредитної кооперації цієї доби практично невідома. Нез'ясовані ні її кількісні параметри, ні обсяги операцій, ні ефективність роботи. Така ситуація зумовлює необхідність дослідження вказаної проблеми. Предметом представленої розвідки є кредитна кооперація Наддніпрянської України в хронологічних межах 1860-х – 1890-х років, на які припадає її зародження. Мета – розкрити процес виникнення кредитно-кооперативної роботи у пореформений період. При цьому ставляться завдання дослідити динаміку кількості кредитних кооперативів, їхній соціальний склад, напрямки та ефективність діяльності.

Першим кредитним кооперативом у Наддніпрянській Україні вважається Гадяцьке ощадно-позичкове товариство на Полтавщині, статут якого був затверджений у квітні 1869 року. Ініціаторами його створення були міщани Бойко, Макаюда, Шевченко, а також міський голова Гадяча Хохловський. Які саме обставини зумовили їхню прихильність до кооперативної форми організації кредитних послуг, не відомо. Є підстави стверджувати, то цей вибір не був вповні усвідомлений. Певною мірою, Гадяцьке товариство лише за формально-юридичними ознаками було кооперативом, оскільки членство в ньому передбачалося переважно для осіб міщанського стану. Замкнуто-корпоративний характер організації зберігався впродовж багатьох десятиліть діяльності і є свідченням відсутності в її учасників належного розуміння і прихильності до ідей кооперації [4].

Слідом за Гадяцьким товариством в українських губерніях стали виникати чергові осередки кредитно-кооперативної роботи. Впродовж 1870-х – першої половини 1880-х років їх кількість виказувала, хоч і не інтенсивну, але досить стабільну тенденцію до зростання. Найповніші відомості з цього питання несуть матеріали Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства, який цілеспрямовано займався накопиченням інформації про кредитні кооперативи. За його даними, на початку 1874 року на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ощадно-позичкових товариства [Підраховано за: 8, 136 – 295], 1875-го – не менше 77 [Підраховано за: 9, LX, LXVI, LXX, LXXII, LXXIV], а вже на січень 1876-го – більше 90 [Підраховано за: 10, 59 – 83]. До 1878 року їх кількість зросла до 135 [Підраховано за: 11, 89 – 109], на 1885 – 1886 рр. – перевищувала 170 [Підраховано за: 12, 3 – 32; 13, 3 – 32].

З середини 1880-х років поширення кредитно-кооперативної діяльності призупинилося. На початку 1888 року кількість діючих ощадно-позичкових товариств не перевищувала 160 [Підраховано за: 14, 3 – 33], а вже у 1889-му їх працювало лише 129. У 1890 році кількість кредитних кооперативів зменшилась до 122 [Підраховано за: 15, V-VI, 71] і в останнє десятиліття XIX віку очевидно не зазнавала суттєвих змін [16, 16 – 18; 17, 17 – 19].

Така, досить невтішна, динаміка чисельності ощадно-позичкових товариств значною мірою була пов'язана із низьким рівнем їх життєздатності. З часу появи першого кредитного кооперативу в Наддніпрянщині і до кінця 1880-х років припинили своє існування або ж не змогли розпочати діяльність понад 100 відповідних товариств [Підраховано за: 14, 3 – 33].

Однією з причин повільного розвитку кредитно-кооперативної роботи та занепад її осередків зумовлювалися вкрай обмеженими грошовими ресурсами членів товариств, внаслідок чого їм для нормального функціонування просто не вистачало обігових коштів. Підтвердженням цього також може бути та обставина, що переважна більшість життєздатних кредитних кооперативів у час свого заснування отримали на пільгових умовах позики для формування основних капіталів. На кінець 1886 року із 169 діючих в українських губерніях ощадно-позичкових товариств щонайменше 106 мали кредити

від приватних осіб, земств та інших установ на 5 – 10, а інколи і більше років під 3 – 5%, зрідка 7% [Підраховано за: 14, 59 – 73, 83 – 84]. Одержані кошти, очевидно, і стали надійною опорою тривалої їх діяльності.

За складом учасників ощадно-позичкові товариства пореформеної доби були в основному селянськими. Про це може свідчити той факт, що існували вони, як правило, у сільській місцевості. Наприклад, у Чернігівській губернії з 1873 по 1896 рік розпочали діяльність 39 ощадно-позичкових товариств, із них 30 у селах [Підраховано за: 18, 94 – 99]. Хлібороби могли скласти значну частину складу й міських та містечкових кооперативів. Так, в ощадно-позичковому товаристві в містечку Домбровиці Ровенського повіту Волинської губернії на початку 1885 року більшість пайовиків були селянами – 201 із 284-х [Підраховано за: 19, 134 – 137 зв.]. Вінницьке ощадно-позичкове товариство лише на 6% складалося із представників привілейованих верств, а решту учасників становили робітники-чорнороби, ремісники і прості хлібороби з навколишніх сіл. Останніх кооператив в основному і обслуговував [20, 7-д-7-дзв.].

Констатуючи в цілому селянський склад кредитної кооперації, складно судити про те, які саме прошарки землеробів залучалися до її лав. Матеріали досліджень перших істориків кооперації П.Н. Пожарського, П.Ф. Височанського, статистика С.П. Балабухи та одного з перших аналітиків кооперативного кредиту пореформеної доби Н.О. Осіпова свідчать, що формування соціального складу ощадно-позичкових товариств відбувалося за рахунок усіх прошарків селянської верстви, але найстійкішим у ньому був середняцький елемент. Кредитні кооперативи були оптимально пристосованими до захисту матеріальних інтересів саме середньозаможного прошарку селянства, який, з одного боку, потребував дрібних позик, а з іншого – був спроможним знайти необхідні для пайового внеску грошові ресурси. Заможні селяни та бідняки силою об'єктивних обставин поступово залишали лави ощадно-позичкових товариств [21, 18; 1, 181 – 191; 22, 130-136; 23, 8 – 20; 24].

Ощадно-позичкові товариства надавали своїм членам послуги на досить вигідних умовах. Зокрема, на початку 1870-х років ставки за позики в них зазвичай становили 12% [8, 136 – 295], що в декілька разів менше, ніж у сільських лихварів. За приблизними оцінками, до кінця 1880-х років кредитні кооперативи Російської імперії заощадили своїм пайовикам щонайменше 75 млн. руб. Якщо врахувати частку ощадно-позичкових товариств, які працювали на території українських губерній, то на останні припадає 11,5 млн. [Підраховано за: 15, II, V – VI, IX].

У зонах роботи кредитних кооперативів приватний кредит поступово втрачав свої позиції. Наприклад, у селі Ново-Василівці та Великому Токмаку Бердянського повіту Таврійської губернії до створення ощадно-позичкових товариств лихварі брали за позики до 48% річних, а після їх відкриття ставки зменшилися до 24-30% [23, 25]. Немиринське товариство Бердичівського повіту на Київщині вже за перші два роки роботи змусило місцевих приватних кредиторів взагалі припинити свою діяльність [25, 4 – 4 зв.].

Позики кредитних кооперативів, очевидно, мали виробниче призначення. Докладних узагальнюючих даних з цього питання немає. Однак на використання позик на господарські потреби вказують дані про діяльність окремих кооперативів. Наприклад, у згаданому Велико-Токмацькому товаристві приблизно 50% усіх взятих у кредит грошей витрачалося селянами на оренду землі, 20% – купівлю худоби, по 10% – на сільськогосподарський реманент та посівне насіння [23, 21 – 22]. Вінницьке ощадно-позичкове товариство, за даними властей, давало позики своїм селянам-пайовикам на придбання землі та домашніх тварин, кормів для останніх та посівного матеріалу, а також будівництво приміщень сільськогосподарського призначення та деякі інші потреби. Зокрема, впродовж 1892-1894 років близько 900 хліборобів за допомогою кооперативу купили понад 4 тис. дес. земельних площ [20, 7-д].

Чимало кредитних кооперативів, створених у пореформену добу, виявилися надійними фінансово-господарськими організаціями, які впродовж багатьох років ефективно захищали матеріальні інтереси своїх членів. Серед них Немиринське ощадно-позичкове товариство на Київщині. Воно розпочало свою діяльність у 1873 році і на початку свого існування об'єднувало лише 12 осіб [26, 13]. Але до 1890-х років кількість членів досягла тисячу, а щорічні чисті прибутки перевищували тисячу рублів [27, 13 – 39]. На початку XX ст. Немиринське товариство вважалося одним із кращих у Російській імперії [28, 272].

Високу життєздатність також виявило Галицьке ощадно-позичкове товариство на Чернігівщині. Засноване у 1874 році, воно проіснувало аж до ліквідації кредитної кооперації в радянські часи [29, 98 – 100].

Подібно склалася й доля Верхньо-Рогацького ощадно-позичкового товариства в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Воно виникло у січні 1877 року і вже через десять років діяльності збудувало за власні кошти в обсязі 4 тис. руб. приміщення для контори та ряд господарських споруд. Впродовж своєї більш ніж півстолітньої історії воно жодного року не завершало з дефіцитом, а завжди з прибутками [30, 59 – 62].

Аналізуючи характер кредитно-кооперативної роботи у пореформений період, слід зазначити, що тривалість існування ощадно-позичкових товариств далеко не завжди свідчила про їх належний стан. Серед останніх були й такі, що лише за зовнішніми ознаками походили на кооперативи і насправді виступали організаційною формою здійснення фінансових оборудок. Наприклад, група мешканців села Драбова Полтавської губернії у 1880 році відкрила ощадно-позичкове товариство тільки для того щоб отримати від земства на 10 років позичку в розмірі 1000 руб. Розподіл земських грошей між засновниками був першою і єдиною операцією Драбівського товариства за всю його історію, яка, між іншим, тривала не одне десятиліття [31, 178].

Інший варіант використання кооперації для фінансових афер демонструвало Михайлівське ощадно-позичкове товариство Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Воно було засновано у 1876 році і працювало впродовж багатьох десятиліть. Але змістом роботи товариства було збагачення його керівників. Діяльність організації постійно

супроводжували розтрата і, як наслідок, судові процеси. Однак, групі шахраїв вдавалося весь час втримувати контроль над товариством користуючись безініціативністю пайовиків, або ж шляхом підкупу останих. За свідченнями очевидців, домагаючись бажаних для себе рішень загальних зборів, керівники напували їх учасників до такої міри, що ті десятками засинали на подвір'ї будинку правління і прилеглий вулиці [32, 109–117].

Отже, у пореформені часи кредитно-кооперативна робота мала певне поширення і її осередки часто відзначалися високою результативністю фінансово-кредитної діяльності. Однак вона поєднувала у своєму становищі суперечливі кількісні та якісні тенденції. Кредитні кооперативи не мали сталих темпів поширення і далеко не завжди у своїй діяльності дотримувались кооперативних принципів.

1. Височанський П.Ф. Матеріали до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитної кооперації на Україні // *Записки Київського кооперативного інституту ім. В. Чубаря.* – 1927. – Т. II.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.
3. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998.
4. Мандрыка Н. Первый кредитный кооператив на Украине // *Муравеник.* – 1916. – № 46 – 47, № 48 – 49.
5. Мандрыка М. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях. – Катеринослав, 1917.
6. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.
7. Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1929 рр.). – Чернівці, 1996.
8. Второй отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, состоящего при Императорском Московском обществе сельского хозяйства. – СПб., 1874.
9. Третий отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, состоящего при Императорском Московском обществе сельского хозяйства. – СПб., 1875.
10. Четвертый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1877.
11. Пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1878.
12. Десятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1885.
13. Одинадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1886.
14. Тринадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1888.
15. Шестнадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных товариществах. – СПб., 1891.
16. Двадцать четвертый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1899.
17. Двадцать пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1900.
18. Муравская В.А. Краткий отчет о деятельности

ссудо-сберегательных товариществ в Черниговской губернии. 1873 – 1898 // *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1901. – № 8.

19. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 243.
20. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 622. – Спр. 443.
21. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації // *Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я. Чубаря.* – 1928. – Кн. II.
22. Осипов Н.О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита. – СПб., 1893.
23. Осипов Н.О. Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ: Товарищество Большие-Токмакское и Ново-Васильевское Бердянского уезда Таврической губернии. – СПб., 1887.
24. Балабуха С.П. Сельский кредит в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – Вып. 1.
25. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр.108.
26. С.Немириці, Бердичівського пов. (на Київщині) // *Маяк.* – 1913. – № 31.
27. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 114.
28. Тотомианц В.Ф. Кооперація в русской деревне. – М., 1912.
29. Загребський Ф. По краях товариствах Ніжинщини: Галицьке с-х-кред. т-во // *Коопероване село.* – 1927. – № 13.
30. Романов І. П'ятдесят років роботи Верхнь-Розацького с-г. кредитового товариства (1877 – 1927) // *Коопероване село.* – 1927. – № 16.
31. Из жизни сплотов // *Сплотщина.* – 1910. – № 10.
32. Из жизни товариществ // *Хроника упрещенный мелкого кредита.* – 1909. – № 5.

О.М.Федьков

КООПЕРАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В сучасній українській історіографії важливе місце належить дослідженням з історії кооперації, яка засвідчила яскраві зразки самоорганізації та економічної ефективності у XIX–XX ст. Відзначимо у зв'язку з цим праці О. Реєнта, О. Крижанівської, О. Сердюка [1], І. Фаренія [2], І. Власюка [3], В. Воловика [4], О. Двойніної [5], присвячені проблемі. Разом із тим, економічне життя, зокрема становище кооперативів в період Першої світової війни, досліджене недостатньо. Саме тому ми ставимо за мету дослідити становище подільської кооперації в 1914-1917 роки. Об'єкт вивчення – кооперація Поділля у роки Першої світової війни, предмет – її економічне становище.

Перша світова війна не лише започаткувала новий період світової історії, але й вплинула на політичні, соціально-економічні процеси та духовне життя українських земель по обидва боки лінії фронту. Подільська кооперація також повною мірою відчула вплив війни. Насамперед не змогли розпочати роботу кооперативи, статuti яких було затверджено напередодні та на початку війни. Це сталося тому, що значну частину їх учасників (як керівників, так і рядових членів) призвали в діючу армію. Кооператори збирали членські внески та відкладали відкриття своїх товариств до закінчення бойових дій. Так сталося, наприклад, зі споживачами кооперативами сіл Чорної Греблі Гайсинського повіту, Сокола Кам'янецького повіту тощо [6]. Але були й товариства, що зуміли